УДК

Р.Ә. Абзалина

ГАБДУЛЛА МӨХӘММӘТГАРИФ УЛЫ «МОТЫЙГИЯ» МӘДРӘСӘСЕНДӘ

В статье рассматривается вопрос об истории поступления в фонды Национального музея Республики Татарстан групповой фотографии шакирдов медресе «Мутыгия» в г. Уральске (нач. XX века), среди которых запечатлён татарский поэт Габдулла Тукай.
Ключевые слова: Национальный музей Республики Татарстан, медресе «Мутыгия», Габдулла Тукай, Нигмат Сафович Валеев.

The article considers the issue of the history of the receipt of group photographs of shakirds of the madrasah «Mutygia» in Uralsk at the beginning of the XX century into the funds of the National Museum of the Republic of Tatarstan among which the Tatar poet Gabdulla Tukai is depicted.
Keywords: National Museum of the Republic of Tatarstan, madrasah «Mutygia», Gabdulla Tukai, Nigmat Safovich Valeev.

Габдулла Тукайның XX гасыр ахырында гына фәнни даирәгә билгеле булып, күптән түгел шагыйрь тормышы һәм иҗатына багышланган альбом-җыентыкларда үз урынын алган фоторәсемнәренең берсе 1985 елда табылган иде.

Элегрәк, Г. Тукайның Яңа Кырлай авылында ачылачак музее өчен экспонатлар эзләп, туплап йөргән вакыт татар күңеленә матур итеп кереп урнашкан, шагыйрьнең кечкенә чакта сәкедә бәрәңге белән катык ашап утырган кыяфәттә ясалган рәсеменең авторы Хаҗиморат абый Исхак улы Казаковның (1914–1984): «Минем Тукайның шәкерт вакытыннан берәр сюжет эшләп карыйсым килә, аңа охшаган бер малай белмисеңме?» – дип сораганы истә.

Ниһаять, Г. Тукайның Казандагы әдәби музеен төзегәндә, махсус эзләнүләр нәтиҗәсе буларак, Тукайның шәкерт вакытындагы чын фоторәсеме табылды. Ул Уральскида Мотыйгулла Төхфәтуллин мәдрәсәсендә укыган Нигъмәт Сафа улы Вәлиев (1898–1974) коллекциясе белән музейга керде. Анда Уральскида Мотыйгулла хәзрәт мәдрәсәсендә укыган бер төркем шәкертләр арасында Габдулла Тукай – беренче рәттә уңнан икенче тезләнеп утырганы. Фотоның артына музейга килеп эләккәнче үк «Г. Тукай I ряд справа 2) Г. Тукай» дип язып куелган, кабул итү акты икегә бүленеп, 353 һәм 353ª номерлары белән 1984 елның 26 декабре һәм 1985 елның 25 июлендә теркәлгән.

Фоторәсем (музейда теркәлгән номеры 19698-101) белән бергә Нигъмәт Вәлиев Уральскида Мотыйгулла Төхфәтуллин мәдрәсәсендә аңа белем биргән остазы Нуриәхмәт Һадиуллин турында истәлекләрен дә язып тапшырган. Истәлек язмасы бик төзек телдә,

редакцияләмичә матбугатка берерлек эзлеклелек белән язылганга күрә, укучылар игътибарына тулысынча тәкъдим итәргә булдык:

«XX гасырның башында Уральск шәһәрендә ир балалар өчен 4 татар мәктәп-мәдрәсәсе бар иде.

Шулар арасында агач мәдрәсә дип йөртелгән, бер озынчарак ачык коридор белән тоташкан, ике бинадан торган мәдрәсәне әйтергә кирәк.

Мәдрәсәнең мәгънәви җитәкчесе үзенең прогрессив карашлары белән билгеле булган Мотыйгулла мулла Төхфәтуллин иде.

Бу ике бинаның урам ягына караганы чын мәгънәсе белән мәдрәсә булып, монда зур шәкертләр укыйлар һәм шунда торалар да иде. Билгеле булганча, бу мәдрәсәдә бөек шагыйрь Габдулла Тукай укыган булган. Агач мәдрәсәнең йортка караган, аскы каты таштан, өске каты агачтан салынган икенче бинасының өске каты (асты ашханә хезмәтен үтәгән) мәктәп булып торды.

Монда озак вакытлар укытучы булып Нури-Әхмәт Һидиатуллин дигән кеше эшләде. Шуңа күрә, бу мәктәп халык арасында, "Нурый хәлфә мәдрәсәсе" дип билгеле булды һәм зур шөһрәт казанды. Озак еллар буенча укытып, күпсанлы балаларга беренче белем биргән Н. Һидиатуллин турында берничә сүз әйтмәкче булабыз.

Нури-Әхмәт мөгаллим бу мәктәптә узган гасырның, булырга кирәк, 90 нчы елларының башыннан алып, 1919 елга, Уральск шәһәрендә совет власте урнашканга кадәр укытып килде. 1919 елның җәендә, Гражданнар сугышы вакытында, снаряд төшеп, агач мәдрәсәнең бер бинасы җимерелгән иде инде.

Н. Һидиатуллинның укытучы буларак халык арасындагы авторитеты турында сүз барганда, иң элек аның шәһәрдә беренче һәм ялгызы буларак, иске кадимчә укытуны ташлап, аңа караганда күп дәрәҗә нәтиҗәле һәм прогрессив булган яңа ысул (ысул-әл-җәдид) куллануын әйтергә кирәк.

Икенчедән, Нури-Әхмәт мөгаллимнең, тик Коръән һәм кайбер дини китаплар укыту белән канәгатьләнмичә, зур кыюлык белән, моңа кадәр бүтән мәдрәсәләрдә һич булмаган «дөнья» фәннәрен мәктәп программасына кертүе уңай күренеш булды. Без хисап (арифметика) һәм географиядән алып барылган дәресләрне әйтәбез. Географиядән (ул заманда җәгърафия дип йөртелә иде) балалар кулында бер дәреслек бар иде әле. Әлбәттә, бу нәрсәләр тирән итеп укытылмады, шулай да балалар башлангыч белемнәрне яхшы үзләштерү дәрәҗәсенә җитәләр иде. Мәсәлән, хисап дәресләрендә дүрт гамәлгә иң гади мисаллар һәм мәсьәләләр чишүгә өйрәтелә иде. Хисап дәресләре кара тактага яздырып эшләнә иде. География укытканда Нури-Әхмәт мөгаллимнең географик карта белән файдаланганын күрсәтеп үтәргә кирәк.

Бу карта мәктәпнең бер стенасына асып куелган иде.

Укучы балалар классларга (ул заманда сыйныф дип йөртелде) бүленгән, аларның саны 3 яки 4 булган булыр, күңелдә ачык калмаган.

Мәктәпнең эчке күренешендә дә татар мәдрәсәләренә хас булмаган үзгәрешләр бар иде – мәктәпнең уртасында ике яклы кара такта бастырып куелган, укучылар 6–7 кеше сыярлык озынлыкта ясалган тәбәнәк парталар артында утырып укыйлар, язалар. Парталар тәбәнәк булу сәбәпле, балаларга тезләнеп утырырга туры килә, шуңа күрә, парталар артына идәнгә киез һәм аның өстенә киндер җәелгән иде.

Мәктәптә сабаклар көненә ике тапкыр – иртә 8 дән 12 гә һәм көндез 3 дән 5 кә кадәр була, тик пәнҗешәмбе көннәрдә кичке сабак булмый иде. Пәнҗешәмбе көне, гомумән, башка көннәрдән аерылып торды. Бу көнне балалар укытучыга сәдака китерә һәм аны, сабак башланганчы кара такта янына куелган табуреткага утырган укытучының алдына барып тезләнеп тапшыралар иде. 70–80 баладан аена дүрт тапкыр шулай җыйналган тиеннәр, Нури-Әхмәт укытучының көненә 7–8 сәгатькә тигез булган хезмәте өчен төп хезмәт хакы булып торды. Бу процедура беткәч, бу көнне чиста итеп китаптан күчереп язу дәресе була торган иде. Монда инде язуның матурлыгына, дөреслегенә игътибар ителә иде. Шуңа күрә, моны без грамматика һәм каллиграфия дәресләре дип әйтсәк тә хата булмас. Балалар инде чиста дәфтәрләр алып килгәннәр, укытучы аларга каурый каләмнәр очлап бирә, шуннан соң инде тырышып-тырышып язу башлана иде. Язу бетү белән дәфтәрләр җыелып алынып, укытучы тарафыннан шунда ук тикшерелеп, билге куела иде. Нури-Әхмәт мөгаллим дәфтәрләрне кызыл кара белән төзәтте һәм үзенең имзасын «Н. Мөгаллим» дип куя иде. Начар язган өчен «начар» билгесе, югарырак булса – «яхшы», «бик яхшы», «тәхсин», «афәрин» һәм башка билгеләр кулланып килде.

Мәктәптә уку елы сентябрьдә башланып, майга кадәр сузыла иде. Н. Һидиатуллинның мәктәпне бетерүче балаларга сынау (ул заманда имтихан дип йөртелә иде) уздыруы хакында да әйтергә тиешле. Монда ачык сынаулар ул вакытта Уральск мәдрәсәсендә юк иде. Бу сынаулар һәркем өчен ачык булды. Сынауга Нури-Әхмәт мөгаллимнең чакыруы буенча булса кирәк, бер кадәр мулла-мөәзиннәр, мәдрәсәгә материаль ярдәм итүче сәүдәгәрләр һәм балаларның аталары киләләр иде. Ике-өч көнгә сузылган бу сынаулардан соң һәр укучыга, путаллап басылган кәгазьгә язылган һәм сынауда булган мулла-мөәзиннәр имзасы куелган шәһадәтнамә бирелә иде.

Бер елны, 1909 ел булырга кирәк, сынаулар беткәч, язгы ташу вакытында киң җәелгән Чаган елгасы аркылы көймәләр белән су артындагы урманга ялга Нури-Әхмәт мөгаллимнең безне алып чыкканы һәм анда балаларның төрле уеннар уйнаганы хәтердә калган. Н. Һидиатуллинда укып чыккан балаларның күбесе, аның киңәше буенча, татарлар өчен ачылган башлангыч русча мәктәпкә кереп укыдылар. Бу мәктәпнең рәсми исеме «Русский класс при медресе г. Уральска» булып, хөкүмәт бюджетында иде. Монда озак вакыт Казан татар учительская школасын бетергән Әхмәтша Сираҗетдинов (ха-

лык арасында «учитель Ахметша» дип йөртелде) дигән кеше укытып килде. Аннан башка, Нури-Әхмәт мөгаллимнең берничә татар яшүсмерләренең, әле шул заманда инде, рус урта мәктәпләренә кереп укуларына сәбәпче булу фактлары да бар. Бу кешеләрнең кайберсе әле дә исән.

Н. Һидиатуллинның эше турында сүз барганда, аның нинди дәвердә укытучылык итүен күз алдына китерергә кирәк. Бу вакытлар, бер яктан, 1905 ел революциясеннән соң иҗтимагый тормыш күтәрелеше заманы, хосусан Уральск шәһәрен алганда, Камил Мотыйгый, Габдулла Тукайларның «шәһәр тарихында беренче буларак, сатирик, иҗтимагый «Уклар», «әл-Гаср әл-Җәдид» журналлары чыгарган еллары булса, икенче яктан каты реакция еллары да иде. Бу дәвердә реакцион муллалар һәм сәүдәгәрләрнең төрлечә кысрыклау, янауларына карамастан, борыннан килгән кануннарны бозып, иске мәктәп тормышына, ул заманда объектив шартлар буенча мөмкин булган кадәр яңа эчтәлек кертү өчен зур батырлык кирәк булган булыр. Бу эштә, әлбәттә, Н. Һидиатуллин ялгыз булмаган, аның мәсләктәшләре, ярдәмчеләре булгандыр. Беренче буларак, шәһәрнең прогрессив кешеләреннән булган М. Төхфәтуллинның мәгънәви ярдәме булмый калмагандыр. Нури-Әхмәт укытучының, Уральскига килгәч тә, бүтән мәдрәсәләргә бармый, баштан ук агач мәдрәсәгә урнашуы очраклы хәл булмаска тиеш.

Балаларны парталар артына утыртып укыту, кара тактага яздыру, мәктәпкә география, арифметика шикелле «дөнья» фәннәре дәресләре кертү, татар теле грамматикасы элементларын төшендерү, географик карталар куллану, я булмаса балаларны шигырьләр җырларга өйрәтү («Безнең аталар йоклап яталар» дип башланган бер шигырьне өйрәнү һәм җырлау хәтердә калган), ачык сынаулар уздыру һәм башкалар – болар барысы да Н. Һидиатуллин керткән прогрессив эшләр булып калды.

Аның укучылары «Әткә-әнкәләребезнең» телен өйрәткән иң беренче укытучы – Н. Һидиатуллинның фидакяр эше халык арасында онытылмый саклана. Нури мөгаллимнең шәкерте, персональ пенсионер, 1898 елда туган Н. Валеев, Казань, 29, Заря, 26 кв. 7. Нигъмәт Вәлиев».

Истәлекләреннән күренгәнчә, Н. Вәлиев «Мотыйгия» мәдрәсәсендә Тукайдан соң (Г. Тукай инде 1907 елда Казанга китә) укыган. Бу фоторәсем аңа мәдрәсәдә Габдулла Тукай белән бер вакыт укыган берәр дусты аркылы эләккән я Нуриәхмәт хәлфәдән алынган булырга мөмкин. Истәлек язмасы шакмаклы блокнотның (20×14 см) 11 битенә берәр яклап зәңгәр шарлы каләм белән язылган, музейның экспонатларын теркәп бара торган кенәгәгә кульязма – 19689-1, фотосы 19698-101 номерлары белән теркәлгән.

Бу җылы истәлекне язып калдырган Нигъмәт Сафа улы Вәлиев Җаек шәһәрендә туган. 1916 елны ул Казанга укырга килә, 1928 елда Казан университетының медицина факультетын тәмамлый. Бөек

Ватан сугышы башлануга (өченче көнне үк) мобилизацияләнә, хәрби госпитальләрдә яралылар дәвалый. Россия Федерациясенең атказанган табибы, Казан шәһәр советы депутаты.

Сугыш вакытында Сәламәтлек саклау Халык комиссариаты Мәскәүдән Казанга күчә. Эвакогоспитальдә ассистент, II рангтагы хәрби табиб Нигъмәт Вәлиевне Казанга хәрби госпитальләр оештыру эшенә алалар. Ул Казанда бер-бер артлы дүрт эвакогоспиталь ача. Лаеклы ялга киткәнче, соңгы ачылган госпитальдә баш табиб булып кала.

Нигъмәт Сафа улы Вәлиев – күренекле табиб буларак үзе дә тарихта билгеле шәхес. Аның бу истәлекне татар мәгърифәте тарихында күренекле үз урыны булган «Мотыйгия» мәдрәсәсе, анда белем биргән хәлфә-остазлары, укытучылары турында әманәтне документаль рәвештә саклап, мирас йортына тапшыра алуын киләсе буыннар да югары бәяләр.

Чыганакларлар

Кулъязма. Нигъмәт Вәлиев. Мотыйгулла хәзрәт мәдрәсәсе турында истәлек. НМ РТ. 19698-1

Фоторәсем. Г. Тукай бер төркем шәкертләр арасында. НМ РТ. 19698-101.

Әдәбият

Ахметова Д. Габдулла Тукай в фотографиях. Казань. Издательство АН РТ. 47 стр. Фото на 6 с.

Лебедев А. Интервью с главным хирургом Татарстана Михаилом Розенгартеном // Республика Татарстан. 14 октября. 2005. Онлайн. Все записи. Общество.

Тукайга сәяхәт. 2016 елның 24 октябре – 2017 елның 22 гыйнварында «Казан Кремле» дәүләт тарих-архитектура һәм сәнгать музей-тыюлыгының «Манеж» күргәзмә залында оештырылган күргәзмәнең каталогы. Казан: Заман, 2016. 47 б. Фоторәсем б. 24.

Абзалина Рәмзия Әсрареддин кызы,
Татарстан Республикасы Милли музее
өлкән фәнни хезмәткәре